

نقش شیوه های غیر مستقیم در اجرای امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد اسلامی

چکیده

مهلا سنگدوینی^۱

این مقاله با هدف شناسایی نقش شیوه های غیر مستقیم در اجرای امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد اسلامی تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود شیوه های غیر مستقیم چه نقشی در اجرای امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه اسلام دارد؟ تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی و روش به کار رفته کتابخانه بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع آوری داده ها فیش و تحلیل داده ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم ترین نتایج این مطالعه می توان اشاره نمود، یکی از مهم ترین فرایض و واجبات اسلامی، امر به معروف و نهی از منکر است که حفظ دین و جامعه با تمام ابعادش بستگی به آن دارد؛ و این دو وظیفه ضامن اجرای سایر وظایف فردی و اجتماعی، فرهنگی و سیاسی و عبادی است، اهمیت و جایگاه آن، در قرآن کریم، کلمات پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) و بزرگان دین با تأکید مضاعف ذکر شده است. وجوب امر به معروف و نهی از منکر، از ضروریات است و مستند وجوب، ادله اربعه (قرآن، سنت، اجماع و عقل) هستند. این فریضه، علاوه بر شرایط عامه تکلیف، شرایط مخصوص به خود دارد که از شرایط ویژه محسوب می شوند و همچنین دارای مراتب است که بین آن رعایت ترتیب واجب است، یافته های تحقیق حاکی از آن است که امر به معروف و نهی از منکر، شیوه های متعددی دارد مانند شیوه های گفتاری، رفتاری، نوشتاری و هنری که در موارد مختلف، انتخاب بهترین شیوه ها و استفاده صحیح از آن، موجب حاکمیت و پاسداری ارزش های اسلامی و تأثیرگذاری بیشتر امر به معروف و نهی از منکر می شود. امر به معروف و نهی از منکر شیوه های مستقیم و غیر مستقیم دارد که برخی از شیوه های غیر مستقیم عبارت بودند از: تغافل، تلقین، اعطای بینش، افشاگری، تبیین آثار، موعظه، ترغیب و ترهیب، انذار و تبشیر، وعده و وعید، تحریک عواطف.

کلیدواژه: امر به معروف نهی از منکر، شیوه گفتاری، تغافل، موعظه

^۱. طلبه سطح دوحوزه علمیه خاتم الاوصیاء (عج)

مقدمه

یکی از نیازهای بنیادین هر جامعه، حفظ انسجام اخلاقی و هدایت رفتاری اعضای آن است. تحقق این هدف، در گرو وجود نهادهای تربیتی و نظام‌های اصلاح‌گر است که بتوانند با کمترین تنش، بیشترین تأثیر را بر افراد جامعه بگذارند. در تمدن‌های مختلف، روش‌های گوناگونی برای تأثیرگذاری بر رفتار عمومی وجود داشته که برخی از آنها مبتنی بر اجبار و برخی دیگر بر اقناع و ظرافت ارتباطی استوار بوده‌اند. در نظام تربیتی اسلام، فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» یکی از ابزارهای کلیدی اصلاح اجتماعی به شمار می‌رود. در اصطلاح فقهی و دینی، امر به معروف عبارت است از واداشتن دیگران به انجام کارهای نیک و واجب شرعی، و نهی از منکر به معنای بازداشتن آنان از انجام کارهای ناپسند، حرام یا خلاف اخلاق دینی است. این فریضه در آموزه‌های اسلامی جایگاهی بنیادین دارد و به‌عنوان یک مسئولیت همگانی، نقش مهمی در سلامت فرهنگی جامعه ایفا می‌کند. با این حال، شیوه‌های اجرای این فریضه، همواره مورد بحث و توجه بوده است. یکی از رویکردهای مطرح در اجرای امر به معروف و نهی از منکر، استفاده از روش‌های غیرمستقیم است؛ روشی که بر نفوذ نرم و تدریجی تأکید دارد و مخاطب را بدون تنش و تقابل مستقیم، به تأمل و اصلاح سوق می‌دهد. مطالعات انجام شده پیرامون نقش شیوه‌های غیر مستقیم در اجرای امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد اسلامی از تنوع نسبتاً زیادی برخوردارند که به اختصار به تعدادی از آنها اشاره می‌گردد: کرمی (۱۳۸۴) در تعریفی تحت عنوان جایگاه امر به معروف و نهی از منکر، سیف (۱۳۷۷) در بررسی تغییر رفتار و رفتار درمانی، صافی گلپایگانی (۱۳۷۶) در مطالعه‌ای تحت عنوان راه اصلاح پرداخته‌اند. مطالعات انجام شده عمدتاً متمرکز بر جایگاه امر به معروف و نهی از منکر، تغییر رفتار و رفتار درمانی، راه اصلاح بوده و کمتر به بحث پیرامون نقش شیوه‌های غیر مستقیم در اجرای امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد اسلامی پرداخته شده است. با عنایت به موارد فوق، در این مطالعه تلاش می‌گردد تا به این سؤال پاسخ داده شود که از دیدگاه اسلام شیوه‌های غیر مستقیم چه نقشی در اجرای امر به معروف و نهی از منکر دارد؟ در بیان اهمیت و ضرورت تحقیق باید گفت: با توجه به شرایط حساس فرهنگی، گسترش ابزارهای ارتباطی، و پیچیده‌تر شدن روابط انسانی، اجرای روش‌های مستقیم، گاه با مقاومت و تنش مواجه می‌شود. لذا تحلیل شیوه‌های غیرمستقیم و کاربرد آنها در امر به معروف، هم نیاز روز جامعه

است و هم می‌تواند الگویی مؤثر برای احیای این فریضه الهی باشد. از سویی دیگر، ناکارآمدی برخی شیوه‌های سنتی و کاهش اثرگذاری این فریضه در میان نسل جوان، لزوم بازنگری در روش اجرا را ایجاب می‌کند. این تحقیق تلاش می‌کند با استناد به قرآن، روایات و سیره، راههایی نو برای اجرای مؤثرتر این فریضه پیش‌روی نظام تربیتی اسلامی قرار دهد.

همان گونه که انسان در مقابل اعمال و رفتار خود مسئولیت دارد، در برابر عملکرد جامعه ای که در آن زندگی می کند نیز مسئول است. در بینش اسلامی، یک فرد مسلمان باید پا به پای اصلاح نفس خود، در اصلاح دیگران نیز کوشش کند و همواره در صدد ارشاد و راهنمایی افراد اجتماع خود باشد. زیرا که سرنوشت هر فردی با سرنوشت جامعه گره خورده و رابطه تنگاتنگی با آن دارد و اگر جامعه ای به فساد و تباهی کشیده شد، همه افراد زیان خواهند دید و هیچ کس از عواقب مرگبار آن در امان نخواهد بود. بنابراین، بی تفاوتی نسبت به اعمال دیگران در واقع بی اعتنائی به سرنوشت خویش است و اگر در جامعه ای فساد و گناه و فحشاء و منکر و انحرافات و کج روی ها شیوع پیدا کرد، آثار نامطلوب آن دامن گیر همه افراد می شود و حتی کسانی که از لحاظ فردی سالم و بی گناه هستند نیز در آتش آن خواهند سوخت. امر به معروف و نهی از منکر دو فریضه بزرگ الهی است که دین مقدس آنها را بر هر مسلمانی واجب کرده و در ردیف نماز و روزه و خمس و زکات و حج و جهاد و سایر فروع دین قرار داده است. و این به خاطر اهمیتی است که اسلام به سالم سازی محیط و مبارزه با عوامل گناه و فساد می دهد و هر فرد مسلمانی را موظف می کند که مانند یک سرباز که در جبهه جنگ علیه دشمنان خارجی اسلام می جنگد، در جبهه ای دیگر با دشمنان سعادت جامعه در ستیز باشد. در این تحقیق مراد از گفتاری مربوط به گفتار و به معنی سخن گفتن و سخن گویی است. و شیوه هایی را گفتاری می نامند که در آنها امر و ناهی مطالب مورد نظر را بیشتر از راه سخن منتقل می کنند.

۱- شیوه گفتاری مستقیم

لفظ مستقیم در لغت به معانی مختلف آمده است اما اینجا مراد از مستقیم، گفتگوی بی واسطه وبدون کنایه می باشد.^۱ این روش برای موارد خاص است که شرایط لازم را داشته باشد و شرایط آن عبارت اند از: مخاطب ظرفیت آن را داشته باشد مخاطب امر و ناهی را به خوبی بشناسد و برای ایشان اهمیت خاص قائل باشد، موضوع تمام شخصیت مخاطب را در برنگیرد؛ اگر به صورت انتقادی است حتماً شرایط آن رعایت شود. مخاطب ظرفیت آن را داشته باشد مخاطب امر و ناهی را به خوبی بشناسد و برای ایشان اهمیت خاص قائل باشد موضوع تمام شخصیت مخاطب را در برنگیرد؛

^۱. سیف، تغییر رفتار و رفتار درمانی، ص ۳۳

اگر به صورت انتقادی است حتماً شرایط آن رعایت شود. بنابراین، در این روش مطالب در کمال صراحت و وضوح به طور مستقیم برای مخاطب مطرح شود. چنانکه حضرت رسول اکرم (ص) در برخورد آن مرد ثروتمند که خود را از فرد فقیر کنار کشید به طور مستقیم فرمود: «ترسیدی لباس هایت کثیف و آلوده شود؟»^۱

۲- شیوه های غیر مستقیم

گاه، امر به معروف و نهی از منکر اثر می بخشد که مستقیماً با مخاطب گفتگو شود، اما مواردی نیز هستند که شرایط زمانی یا مکانی با اشخاص مورد خطاب اقتضا نمی کند، مخاطب تارک معروف و فاعل منکر) به طور مستقیم امرونی شود و شاید اثر منفی داشته باشد، لذا در این گونه موارد باید از شیوه «غیر مستقیم» استفاده کرد مانند اینکه گفته شود؛ آنان که دست به این عمل ناپسند می زنند باید بدانند که در اشتباه و گمراهی هستند و ... یا اینکه خطاب متوجه فرد دیگری باشد (به اصطلاح معانی بیان در فن خطابه، از راه کنایه گونی امر به معروف و نهی از منکر کند به در بگوید تا دیوار بشنود) و تعبیر جالبی هم در این باره دارند که الکنایه أبلغ من التصريح، کنایه رساننده تر از آشکار گویی است.^۲ قرآن مانند این ضرب المثل عربی نازل شد که گویند، به تو می گوئیم، ولی ای همسایه تو گوش کن. چنانکه خداوند پیامبر اکرم (ص) را مخاطب می سازد که «اگر پدر و مادرت به پیری رسیدند با آنان درستی و پرخاش مکن و با آنان به شایستگی سخن بگو»^۳ این خطاب شبیه کتابه است و بسیار مؤثرتر از صراحت گویی و مورد خطاب قرار دادن مستقیم می باشد. در اکثر آیات و روایات پیامبر (ص) مخاطب است اما مقصود غیر پیامبر (ص) سایر مردمان هستند مانند «لا تشرک بالله و مثل «قل هو الله احد.» در دنیای کنونی روش غیر مستقیم پر قدرت ترین روش ها به شمار می رود. شرکت ها، سازمان ها و مراکز تبلیغی کوشش می کنند مردم در ابتدا متوجه هدف و پیام تبلیغی نباشند، مثلاً فیلم ها، الگوی لباس ها، رنگ ها، آهنگ ها، مقالات و دیگر محصولات فرهنگی را طوری طراحی می کنند که به تدریج اهداف مورد نظر را تبدیل به اعتقاد یا باور کنند. پیامبر اکرم (ص) در بدو شکل گیری اسلام با استفاده از شیوه ها و روش های خاص خود به ما روش غیر مستقیم را نشان

۱. متقی هندی، کنز العمال، ج ۳، ص ۸۰

۲. محمدی، آشنایی با علوم بلاغی، ص ۲۷۰-۲۷۱

۳. اسراء ۴۲۳

است از ایجاد خوف و ترس نسبت به چیزی در یک یا چند فرد^۱. در متون دینی این دو واژه در همین به کار رفته اند؛ البته با اندکی تفاوت. و آن اینکه ترغیب در متون دینی عبارت است از ایجاد میل و رغبت در فرد، برای انجام اوامر و دستورهای خداوند متعال و ترهیب عبارت است از ایجاد خوف و ترس در فرد، نسبت به ارتکاب اعمال حرام و ناشایست؛ اعم از حرام و مکروه.

راه های ترغیب و ترهیب عبارت است از: الف - انذار و تبشیر ب- وعده و وعید

۱-۸-۲ انذار و تبشیر

انذار عبارت است از ابلاغ پیام، همراه با ترساندن (همان، ذیل ماده نذر) و تبشیر عبارت از ارائه خبر خوشحال کننده به قصد خوشحال کردن، مژده دادن است. در سیره معصومان (ع) برای ترغیب، از روش تبشیر و برای ترهیب از روش انذار استفاده شده است. پیامبراکرم (ص) در جواب سؤال فردی که از او اوصیای پیامبراکرم (ص) را می پرسید، ائمه (ع) را معرفی کرد و فرمود: «خوشا به حال آنان که ایشان - ائمه - را دوست دارند و خوشا به حال آنان که به ایشان تمسک کنند؛ و وای بر دشمنان آنها^۲». در این روایت هم تبشیر و هم انذار است. در مورد ترهیب از ترک نماز یا رعایت نکردن شرایط آن نیز، به عنوان نمونه، می توان به روایت زیر اشاره کرد: «کسی که به عمد نماز نخواند، بنای دینش را ویران کرده و کسی که وقت نماز را رعایت نکند. در ویل که بیابانی در جهنم است وارد می شود^۳».

۲-۸-۲ وعده و وعید

وعده و وعید، آن است که فردی را از راه تهدید یا تطمیع، به انجام عملی ترغیب یا از انجام آن منصرف کنیم. این شیوه در قرآن و سیره معصومان (ع) به کار رفته است. خداوند می فرماید: «خداوند آنان را که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده اند، وعده داده است که برای آنان بخشش و پاداش عظیمی است^۴» و نیز می فرماید: «خداوند به زنان و مردان منافق و کافران، آتش جهنم را وعده داده

۱. انیس، المعجم الوسیط، ذیل ماده رغب، ص ۳۳

۲. مجلسی، بحارالنوار، ج ۳۷، ص ۲۸۵

۳. ری شهری، میزان الحکمه، ج ۵، ص ۴۰۲

۴. مائده ۹

است.^۱ «حضرت علی (ع) می فرماید: «اگر شما در راه خدا باشید و به وظیفه الهی خود عمل کنید در دنیا هم به کامیابی نرسید، من در قیامت ضامن رستگاری شما هستم.»^۲

۹-۲ تحریک عواطف

برای امر به معروف و نهی از منکر، استفاده از کلمات عاطفی یکی از اهرم های بسیار قوی است. خداوند متعال در قرآن کریم نقل می کند که حضرت نوح (ع) به فرزندش هنگام رفتن بر کوه به جهت نجات از غرق شدن فرمود: «ای پسر! تو هم همراه ما (بدین کشتی) در آیی.»^۳ نمونه ای برخورد حضرت موسی (ع) در قرآن چنین آمده است. «شایسته است که بر خدا جز (سخن حق بگویم، من در حقیقت دلیلی روشن از سوی پروردگارتان برای شما آورده ام، پس فرزندان اسرائیل را همراه من بفرست. آن حضرت در این آیه نمی فرماید: قد جنتکم بینة من الله» یا «من ربی بلکه از عبارت «من ربکم» استفاده می کند. خداوند متعال از این شیوه برای تربیت انسان ها استفاده می کند به طور مثال برای دور نمودن مردم از غیبت کردن، آن را به خوردن گوشت برادر مرده تشبیه می کند که با توجه به نفرت انسان از مرده خواری عواطف و احساسات را بر می انگیزد؛ و می فرماید: «آیا کسی دوست دارد گوشت برادر مرده خود را بخورد؟»^۴ در روایات هم استفاده از این شیوه، مشاهده می شود: «شخصی به مادرش تندی کرد. روز بعد، امام صادق (ع) او را دید و امام (ع) به او فرمود: چرا با مادرت تندی کردی؟ مگر نمیدانی که شکم مادرت منزل تو بود؟ دامن مادرت گهواره تو بود؟ پستان مادرت غذای تو بود؟ سپس فرمود: پس با او خشن نباش.»^۵ پیامبر اسلام (ص) با بیعت، ایجاد اخوت و برادری، نقل داستان وفاداری پیروان سایر انبیاء، مشورت با مردم، عیادت بیماران غیر مسلمان، محبت کردن به افرادی که به او دشنام می دادند، آزاد کردن اهل مکه در روز فتح مکه، اعلام عفو عمومی و سعه صدر، دعا به کسانی که آنان را نمی دید، در واقع از تمام عواطف مردم برای دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر استفاده می فرمود.

۱. توبه ۶۸

۲. دشتی، نهج البلاغه، خطبه ۴

۳. هود ۴۲

۴. حجرات ۱۲

۵. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۷۶

نتیجه گیری

از جمله اهداف آفرینش بشر، تلاش برای دستیابی به کمال می باشد. امر به معروف و نهی از منکر، یکی از سازوکارهای طراحی شده از سوی خالق هستی است که عمل کردن به آن می تواند موجب جلوگیری از بروز بسیاری از معضلات فردی و اجتماعی گردد. درک درست از این موضوع و عملیاتی کردن آن در بین افراد جامعه مستلزم آگاهی از فلسفه آن یعنی چیستی ماهیت، چرائی ضرورت و اهداف و چگونگی اصول و روش می باشد. ماهیت و قلمرو امر به معروف و نهی از منکر دربرگیرنده، موضوع واجب و همگانی بودن قوام شریعت دین، وظیفه پیامبران و صفت اولیاء و مومنین بوده است. موضوع چرائی یعنی اهداف شامل دستیابی فرد و جامعه به کمال اصلاح جامعه، بصیرت و خودآگاهی، تعهد آفرینی، جهانی شدن نیکی ها، ضامن اجرای قوانین الهی و منشا و ظهور و بروز رحمت الهی و چگونگی در بردارنده اصول دارا بودن معرفت، اصلاح شرایط، مسئولیت پذیری، اجتماع، پاسداشت کرامت آدمی، تذکر و عمل گرایی متناظر با آنها روش های اعطای بینش، زمینه سازی، تغییر موقعیت، مواجهه با نتایج عمل، تحریک ایمان، کلام نرم ولین، اندرز و موعظه و الگوسازی بوده است. بنابراین می توان گفت یکی از موضوعاتی که به آن تاکید فراوان شده، انجام دادن هر کاری از راه خودش می باشد و یکی از این کارها امر به معروف و نهی از منکر است که باید از راه (شیوه) خودش انجام شود. شیوه به معنای راه، روش، اسلوب و طریق است و امر به معروف و نهی از منکر، شیوه های متعددی دارد مانند شیوه های گفتاری، رفتاری، نوشتاری و هنری که در موارد مختلف، انتخاب بهترین شیوه ها و استفاده صحیح از آن، موجب حاکمیت و پاسداری ارزش های اسلامی و تاثیر گذاری بیشتر امر به معروف و نهی از منکر می شود. شیوه های گفتاری، شیوه های که در آنها آمر و ناهی مطالب مورد نظر را بیشتر از راه سخن منتقل می کنند. مانند تلقین، اعطای بینش، افشاگری، تبیین آثار، موعظه حسنه، مخاطب را به فکر و تعقل واداشتن، شیوه مستقیم و غیر مستقیم، تغافل، ترغیب و ترهیب و تحریک عواطف.

فهرست منابع و مأخذ

*قرآن کریم

- 1- ابن اثیر، علی بن محمد، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۹ ق.
- ۲- انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۱
- ۳- انیس، ابراهیم و ابراهیم مصطفی، المعجم الوسیط، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
- ۴- آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۳ ق.
- ۵- حر عاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعه، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۹ ق.
- ۶- خمینی، (امام)، روح الله، صحیفه نور، تهران، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱ ش.
- ۷- دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، قم، امیرالمؤمنین (ع)، ۱۳۹۱
- ۸- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۷ ش.
- ۹- ری شهری، محمد محمدی، میزان الحکمه، قم: دار الحديث، ۱۴۲۲ ق
- ۱۰- سیف، علی اکبر، تغییر رفتار و رفتار درمانی، نظریه ها و روش ها تهران، دوران، ۱۳۷۷
- ۱۱- صافی گلپایگانی، لطف الله، راه اصلاح، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- ۱۲- طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۳۹۳ ق.
- ۱۳- قمی، شیخ عباس، سفینه البحار، قم: دار الاسوه، ۱۴۲۲ ق
- ۱۴- کرمی فریدونی، علی، جایگاه امر به معروف، قم: انتشارات حلم، ۱۳۸۴ ش
- ۱۵- کلینی رازی، محمد بن یعقوب، الاصول من الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷
- ۱۶- متقی هندی، حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال والأفعال، موسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق
- ۱۷- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۷ ق
- ۱۸- محمدی، حمید، آشنایی با علوم بلاغی بدیع، قم، نشر هاجر، ۱۳۷۷

۱۹-نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: موسسه آل البيت، ۱۳۷۶